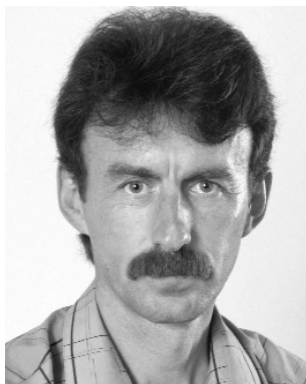

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ СУДОВОЇ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

С. ГОНГАЛО

*викладач кафедри правосуддя
та кримінально-правових дисциплін
(Національний університет
«Острозька академія»)*

Криміналістичне документознавство — це галузь криміналістичної техніки, в якій вивчаються основи письма та почерку, поліграфічного друку, технології виготовлення документів, печаток і штампів та способи їх підробки, розробляються наукові основи виявлення, експертного дослідження й використання інформації, що міститься в документах, при організації розслідування загалом, а також при провадженні конкретних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів [11, 12].

Особливе й досить вагомe місце в криміналістичному документознавстві належить техніко-криміналістичному дослідженню документів, яке здійснюється в рамках судово-технічної експертизи документів (СТЕД) — одному з найпоширеніших видів судових криміналістичних експертиз.

Техніко-криміналістична експертиза документів (ТКЕД) є одним із складних видів експертиз. Це зумовлено перш за все великою кількістю завдань, що вирішуються в процесі та-

ких досліджень, а також різноманітністю об'єктів, що надходять на експертизу, та складністю їх дослідження. З урахуванням загального поняття об'єкта дослідження та завдань, як правило, і дається визначення техніко-криміналістичного дослідження документів.

Техніко-криміналістичне дослідження документів — це галузь криміналістичного документознавства, що вивчає: технологію виготовлення документів і використовувані при цьому матеріали, засоби та речовини; способи їх підробки й використовувані при цьому матеріали, засоби та речовини; ознаки, що притаманні їх виготовленню та підробці; методики їх дослідження з метою використання отриманої інформації при розкритті та розслідуванні злочинів [11, 127].

Важливе значення при призначенні експертизи відіграє знання її предмета. Поняття предмета експертизи є поняттям родовим для всіх експертиз. Предмет конкретного виду експертизи — поняття видове і поняття предме-

та конкретної експертизи — поняття конкретне [1, 73]. У спеціальній літературі поняттю предмета експертизи приділяється багато уваги, але автори трактують його по-різному (В. Лисиченко, О. Шляхов, Ю. Корухов, О. Россинська, Ю. Орлов, М. Селіванов, Г. Надгорний, В. Арсенєв, Р. Белкін, Т. Авер'янова, М. Сегай, В. Стринжа, Г. Прохоров-Лукін та ін). Більшість авторів вважають, що предметом експертизи є факти, обставини (фактичні дані), що встановлюються шляхом проведення експертизи на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла і дослідження матеріалів кримінальної або цивільної справи [1, 73–78].

Предмет експертизи — це ті обставини, що можуть бути з'ясовані в процесі експертного дослідження, фактичні дані, які встановлюються на основі спеціальних знань та дослідження матеріалів справи. Предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед екпертом слідчим або судом [15, 112]. Н. Єгоров вказує, що предмет експертизи — це головне, але не єдине, що відрізняє один вид судової експертизи від другого. Предмет судової експертизи визначає цілі експертного дослідження [7, 219; 6, 36].

Т. Авер'янова пропонує вважати предметом експертизи встановлення фактів (фактичних даних), суджень про факти, що мають значення для кримінальної, цивільної, арбітражної справи або справ про адміністративні правопорушення, шляхом дослідження об'єктів експертизи, які є матеріальними носіями інформації про подію, що відбулась [1, 132]. Автори посібника «Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі» пропонують таке визначення: під предметом експертизи слід

розуміти фактичні дані та обставини справи про властивості, стани об'єктів, загальну родову (групову) належність або конкретні об'єкти, індивідуальні ознаки будь-чого (речі, речової обстановки, речовини, знаряддя, транспортного засобу, ділянки місцевості тощо) або конкретної особи, а також про причини події, механізм та умови слідоутворення, що пізнаються шляхом використання спеціальних знань із різних галузей знань науки, техніки, мистецтва тощо, певними засобами (методами) при дослідженні матеріальних та матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення діагностичних, ситуаційних та ідентифікаційних завдань судової експертизи [14, 132].

Предмет судово-технічної експертизи документів становлять факти, що мають значення для кримінальної чи цивільної справи, пов'язані з виготовленням документів, ототожненням матеріалів документів і засобів їх виготовлення, що встановлюються на основі спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів і в передбачуваному законному порядку. Спеціальні знання при цьому ґрунтуються на даних криміналістичної техніки, фізико-технічних, хімічних і технологічних наук [12, 75]. Схоже визначення предмета дають О. Воробей, І. Мельников, О. Волошин [3, 17]. Деякі автори предмет техніко-криміналістичної експертизи документів окреслюють сукупністю різноманітної інформації, що відображається в документах при їх виготовленні, використанні та незаконному втручанні в їхній зміст [11, 127].

Ті розбіжності, що існують відносно поняття предмета судової експертизи, Т. Авер'янова пояснює тим, що одні автори розглядають предмет експертизи з точки зору практичної

діяльності, другі — в науковому аспекті [1, 76]. І з цим не можна не погодитись.

Різноманітність документів за фізичними носіями, способами кодування та відображення інформації, способами навмисного втручання в їхній зміст, навмисного й ненавмисного знищення інформації визначають необхідність розроблення наукових положень криміналістичного документознавства за певною системою.

Криміналістичне документознавство як галузь криміналістичної техніки — це система знань, яка містить [11, 12, 13]: загальні положення криміналістичного документознавства; криміналістичне дослідження рукописів; криміналістичне дослідження рукописних текстів; техніко-криміналістичне дослідження документів.

Найбільший за обсягом є розділ «Техніко-криміналістичне дослідження документів». У ньому розглядаються питання щодо технологій виготовлення документів, їхніх захисних властивостей, особливості носіїв інформації та способів її відображення й кодування, способів поліграфічного друку печаток і штампів, способів їх підробки й ознак такої підробки, особливостей техніко-криміналістичного дослідження підписів, пластикових карток, грошей тощо.

Усі розділи системи тісно пов'язані між собою. Це передусім зумовлено потребами практики розкриття та розслідування злочинів, особливостями структури більшості документів, що доволі часто потребує комплексного їх дослідження [11, 13].

Досягнення науково-технічного прогресу, суттєво впливаючи на розвиток інформаційних технологій, постійно розширюють перелік носіїв інформації, способів її кодування та відображення, що у свою чергу ста-

вить завдання розроблення спеціальних методик роботи з ними в разі злочинного втручання в їхній зміст. Ще в 1987 р. М. Сегай, розмірковуючи з цього приводу, зазначив: «Судове документознавство у широкому значенні охоплює як традиційні види судово-експертних знань (приміром, судово-почеркознавство, судово-технічне дослідження документів), так і ті, що вперше формуються (судове авторознавство, судову фототехніку, судову акустику) та відповідні їм види судових експертиз, які досліджують не тільки паперові, але й кіно-, фото- й фонодокументи» [11, 14].

Основні питання, що вивчаються за допомогою технічної експертизи документів, за характером поділяються на ідентифікаційні та неідентифікаційні.

До першої групи питань належать: 1. Ідентифікація конкретних предметів за їх матеріально фіксованим відображеннями (літер друкарських машин, штампів, печаток, компостерів, матриць касових апаратів, друкуючих форм, пишучих приладів, фоторецепторів розмножувальних машин тощо). 2. Встановлення осіб, які виготовили документ. 3. Ідентифікація документа за його частинами (частиною).

До другої групи належать такі завдання: 1. Встановлення способу виготовлення документа або його частин, при цьому виявляють: спосіб виготовлення бланку; чи використовувався для виготовлення документа завчасно надрукований бланк; чи використовувався для виготовлення (складання) документа частина іншого документа (з підписом або іншими реквізитами); спосіб нанесення тексту, підписів тощо. 2. Встановлення факту зміни попереднього змісту: використання хімічних реактивів; видалення частини тексту за допомогою підчист-

ки; дописуванням (додруковуванням), переклеюванням або вклеюванням окремих фрагментів. 3. Виявлення слабовидимих або невидимих записів: утворених у результаті знебарвлення під дією хімічних реактивів, кисню тощо; знищення механічним шляхом; залитих, закреслених (заштригованих); незабарвлених, вдавлених; таких, що відобразились на копіювальному папері тощо. 4. Встановлення часу (абсолютного або відносного) виготовлення документа або його частин. 5. Встановлення природи речовини: травлячих чи змиваючих; фарбуючих; клеючих (органічного чи неорганічного походження). 6. Встановлення родової належності матеріалів документа (чорнил, паст для кулькових ручок, паперу тощо). 7. Встановлення єдиного джерела походження документів (за місцем та умовами зберігання).

У криміналістичній практиці трапляються також класифікаційні завдання, коли важливо (особливо на початковій стадії розслідування) встановити клас, тип, марку копіювально-множильного апарата, матеріалу документа тощо.

Під об'єктом дослідження будь-якої судової експертизи розуміють джерело даних, за яким встановлюють певні факти, що цікавлять слідство. Тобто — це носії інформації, що піддаються дослідженню [7, 219]. Основну частину досліджуваних об'єктів техніко-криміналістичної експертизи становлять документи. До них належать: відомості, накладні, посвідчення особи, чеки, гроші, платіжні документи тощо.

Ефективність роботи з документами при розслідуванні злочинів досліджуваної категорії залежить від факторів об'єктивного (фізичний стан документа, його інформативність, зв'язок з іншими документами) та суб'єктивного (рівень сприйняття

слідчого, ступінь володіння методикою розслідування, знання обставин і матеріалів справи, добір відповідних спеціалістів) характеру.

Усі техніко-криміналістичні дослідження документів можна поділити на дві групи: дослідження матеріалів документів і дослідження їхніх реквізитів. Безсумнівно, йдеться про дві взаємопов'язані частини документа. Крім цього, необхідно пам'ятати, що будь-який реквізит документа, справжнього чи підробленого, є носієм інформації про ті засоби й барвники, що використовувалися для його створення. Вона може бути використана для вирішення ряду завдань як діагностичного характеру, так й ідентифікаційного [11, 128].

Н. Соклакова та В. Хрустальов вказують, що питання, які виникають у судовій практиці, визначають проведення трьох видів техніко-криміналістичних експертиз документів: реквізитів документів (фотознімків, надписів, підписів); відтисків друкуваних форм (відтисків печаток та штампів, текстів, виконаних знаковинтезуючими пристроями тощо); матеріалів документів [13, 7]. Д. Мирський та О. Сахарова виділяють їх як три основні групи власних об'єктів СТЕД [3, 19]. Дослідження матеріалів документів у рамках техніко-криміналістичної експертизи документів є спеціальним завданням, яке зазвичай вирішується шляхом комплексного використання досягнень природничих, технічних наук та різноманітних галузей криміналістичних експертиз інших видів (трасологічної, матеріалів, речовин та виробів). Водночас ТКЕД є експертизою, комплексною за своєю природою, оскільки вирішення багатьох її завдань можливе лише при дослідженні і реквізитів, і матеріалів документів [13, 8].

Як зазначено вище, найбільш поширеними об'єктами судово-технічної експертизи документів є реквізити документа, матеріали документа та пристосування для виготовлення документа (обладнання, речовини та засоби, що використовуються при виготовленні документів) [3, 10, 11].

Повне криміналістичне дослідження матеріалів документів є прерогативою експертів-матеріалознавців, однак і експерти, що проводять дослідження реквізитів документів, повинні володіти певними знаннями, вміннями та навичками дослідження матеріалів документів [13, 8; 5]. Таке становище є природним, оскільки часто виникає потреба у комплексному дослідженні документа за участю фахівців вузької спеціалізації, кожний із яких досліджує свій об'єкт і формує щодо нього висновок. Для формування загального висновку потрібно, щоб кожний із цих експертів мав хоча б основні знання із суміжних галузей. Ця обставина не обов'язково означає досконале знання кожним експертом об'єктів та методів дослідження іншої галузі знань. Експерти, що здійснюють переважно дослідження реквізитів документів, повинні вміти проводити попереднє дослідження і матеріалів документів, що не вимагають серйозної природничо-наукової підготовки та використання складного аналітичного обладнання. Таке попереднє дослідження зводиться до виявлення диференціюючих ознак порівнювальних матеріалів документів і в багатьох випадках дасть змогу експертам у рамках одноособової експертизи встановлювати різне джерело походження матеріалів порівнюваних документів [13, 9].

Різноманітність об'єктів і багатоаспектність завдань, які охоплюються техніко-криміналістичним дослідженням документів, і є тим критерієм, кот-

рий переважно визначає загальну систему знань, належних до документознавства, та зміст і завдання кожної з його складових [11, 130]. Під завданням розуміють поставлену експертом перед собою мету, зумовлену питаннями, сформульованими слідчим (судом). Єдина класифікація завдань СТЕД відсутня, але видається більш доцільною їх класифікація за ступенем спільності, відповідно до якої завдання поділяються на основні (загальні), спеціальні та конкретні. Основні характеризують предмет роду експертизи, спеціальні — предмет виду експертизи, що входить до певного роду, конкретні — безпосередньо питання, поставлене слідчим (судом) перед експертом [11, 26].

До основних (загальних) завдань СТЕД належать: 1) визначення способу виготовлення документа; 2) встановлення факту і способу зміни змісту документа; 3) відновлення погано видимих і невидимих записів; 4) відновлення первинного виду документа; 5) визначення часу виготовлення документа; 6) ідентифікація знарядь, засобів, обладнань і матеріалів, що застосовувалися для виготовлення документа, а також його виконавця; 7) визначення способу виготовлення (підробки) паперових грошей; 8) визначення способу виготовлення (підробки) пластиківих платіжних засобів.

Слід зазначити, що визначені завдання не є чимось сталим. Ці завдання здатні змінюватися під впливом різноманітних обставин, серед яких найважливіше місце посідають досягнення науково-технічного прогресу та залучення цих досягнень до вдосконалення сучасного документообігу й техніко-криміналістичного дослідження документів. Кожне основне завдання об'єднує кілька спеціальних завдань, що визначають відповідний вид експерти-

зи. Конкретні завдання впливають безпосередньо з тих запитань, що ставляться перед експертом, виходячи з об'єкта (об'єктів) дослідження.

В експертній практиці часто доводиться досліджувати матеріали документів. Криміналістичне дослідження матеріалів документів, незалежно від роду завдань, що вирішуються (діагностичні чи ідентифікаційні), завжди є складним багатоступінчастим процесом. Складність дослідження властивостей матеріалів документів зумовлена тим, що вони є багатокомпонентними сумішами (наприклад, до складу матеріалів письма входять барвники, згущувачі, розчинники тощо), окремі компоненти яких володіють різними хімічними властивостями; в складі матеріалів документів завжди є речовини-домішки, наявність яких не враховується встановленими рецептурами (які вносяться в процесі виготовлення матеріалів документа); в процесі існування матеріалу в його складі також відбуваються зміни, що зумовлено впливом на нього оточуючого середовища [13, 12].

На сьогодні велика кількість об'єктів, що надходять на дослідження до експертних установ, становлять документи, виготовлені з використанням комп'ютерної техніки і новітніх технологій, які є новим видом експертних досліджень. Цей процес розпочався наприкінці 60-х — на початку 70-х років і успішно використовується в слідчо-судовій практиці із середини 90-х років минулого століття.

У науковій літературі певні автори [9] до таких об'єктів оперують поняттям «машинограми». Такі документи створюються з використанням певного комплексу технічних засобів, до якого належать комп'ютер, принтер або інший знаковитезуючий пристрій. У літературі такий набір техніч-

них засобів називають «технічні засоби виготовлення документів» [5]. Говорячи про ТКЕД, ми говоримо як про документ на паперовому або іншому твердому носії, так і про технічні засоби виготовлення документів (папір, барвники, друкуючі пристрої тощо). Деякі автори, зокрема А. Гортинський, включає в поняття «технічні засоби виготовлення документів» весь програмно-апаратний комплекс, що використовується при виготовленні документа, але не відносить комп'ютер до об'єкта ТКЕД. Комп'ютер — багатофункціональний пристрій і не призначений лише для друку документів [5], тому він має бути досліджений у рамках комп'ютерно-технічної експертизи документів.

Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» електронний документ є оригіналом, незалежно від того, де він знаходиться, а паперовий документ може бути як його твердою (паперовою) копією, так і оригіналом. Тобто електронний документ на комп'ютері можна вважати вихідною формою для друку, але з особливими властивостями [9]. В цьому разі не можна застосувати такі підходи, які використовують при діагностичному та ідентифікаційному дослідженні поліграфічних форм, кліше печаток та штампів. Кінцевий вигляд документа на паперовому носіїві залежить також від програмного забезпечення комп'ютера та принтера, які використовуються при роздрукованні документа.

Завданням експертного дослідження документів, виготовлених з використанням принтера, є діагностика та ідентифікація принтера. Деякі автори вважають, що до таких завдань слід віднести також діагностику програмного забезпечення комп'ютера, що

керує роботою принтера в момент виготовлення документа [5].

Розглянута експертиза є комплексною, оскільки для вирішення деяких питань у процесі дослідження об'єктів необхідно застосовувати методики, засновані на знаннях криміналістики, сучасної поліграфії, матеріалознавства, інформатики, кібернетики й нейробіоники. Проблематиці комплексного дослідження документів на електронних носіях та їх машинограм (паперовим копіям) присвятили свої праці цілий ряд українських та зарубіжних науковців.

А. Гортинський вважає, що мета, яка ставиться при призначенні комплексних експертиз, — встановлення джерела походження досліджуваного документа та вихід на суб'єктів, що мали доступ до апаратно-програмного комплексу підготовки документів [5]. Також він зазначає, що при визначенні об'єкта враховується природа слідів та межі компетенції експерта [5]. Щодо безпосередніх об'єктів дослідження ТКЕД та комп'ютерно-технічної експертизи документів, то вони є різними. В ТКЕД вивчаються властивості знакосинтезуючих механізмів та програмного забезпечення принтера, в другому — властивості та стан комп'ютера. В цілому обидві експертизи будуть вивчати систему властивостей всього апаратно-програмного комплексу, що використовувався при виготовленні документа (комп'ютер та принтер і їх програмне забезпечення) і, звісно ж, сам документ, його паперова копія. Встановлені в результаті такого дослідження системні зв'язки об'єднують властивості, що досліджуються експертами різних спеціальностей, в одне ціле, в результаті чого

можливий синтетичний висновок, що характеризує в цілому обставини скоєння злочину. В цьому разі слідосприймаючим об'єктом є документ на паперовому носії, а слідоутворюючими об'єктами є комп'ютер та принтер — компоненти апаратно-програмного комплексу. Тому родовим об'єктом такої комплексної експертизи є друкований документ [5], вважає А. Гортинський.

У рамках комплексної експертизи можливе вирішення і зворотного завдання, коли потрібно встановити, чи не було використано реквізити з паперового документа для створення електронного документа. Таке використання може бути як повне, коли весь документ сканують і переводять його в електронний формат *pdf* або *RTF*, *Word* тощо, або лише його частини, — печатка, підпис, кутовий штамп та ін.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що на сучасному етапі техніко-криміналістична експертиза документів здатна вирішувати цілий комплекс нових завдань, які ставлять перед нею судова та слідча практика. Більшість досліджень має комплексний характер і вирішується в рамках комплексних експертиз, що вимагає від експертів знань у галузях інших наук. Такі знання не обов'язково повинні бути ґрунтовними, вони мають забезпечити належний рівень співпраці експертів для прийняття (формування) спільного висновку.

У зв'язку з появою нових об'єктів техніко-криміналістичного дослідження необхідно удосконалення існуючих експертних методик та розроблення новітніх методик дослідження нетрадиційних об'єктів, таких як електронні документи.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Аверьянова Т. В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. — М., 2007. — 480 с.
2. *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика : учеб. для вузов / под ред. Р. С. Белкина. — М., 1999.
3. *Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г.* Техніко-криміналістичне дослідження документів : навч.-метод. посіб. — К., 2008. — 304 с.
4. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь, 2004. — 1440 с.
5. *Гортинский А. В.* К вопросу о комплексной экспертизе документов, изготовленных в сфере компьютерных технологий // Информатика в судебной экспертизе : сб. тр. — Саратов, 2003. — С. 25–34 // [http://sartraccs.sgar.ru/i.php?op=readfile&filename=Pub/grt\(19-08-05\)](http://sartraccs.sgar.ru/i.php?op=readfile&filename=Pub/grt(19-08-05))
6. *Гришина Е. П.* Достоверность доказательств и способы ее обеспечения в уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук / Е. П. Гришина. — М., 1996.
7. *Егоров Н. Н.* Вещественные доказательства : уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты. — М., 2007. — 304 с.
8. *Зинин А. М., Майлис Н. П.* Судебная экспертиза : учеб. — М., 2002.
9. *Иванов Н.* Экспертизы документов на машинных носителях и машинограмм // Законность. — 2005. — № 8 // <http://www.lawmix.ru/comm.php?id=510>
10. *Клименко Н. І.* Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К., 2007. — 528 с.
11. *Криміналістичне* документознавство : практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. — К., 2007. — 332 с.
12. *Назначение и производство криминалистических экспертиз (пособие для следователей и судей).* — М., 1976.
13. *Соклакова Н. А., Хрусталева В. Н.* Криминалистическое исследование материалов документов. — 2-е изд. — СПб., 2005. — 176 с.
14. *Судова експертиза : нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довід. посіб.* — Х., 2004. — 448 с.
15. *Шенітько В. Ю.* Довідник слідчого. — К., 2003. — 208 с.

Вийшов друком навчальний посібник:

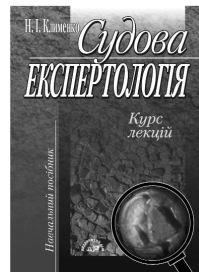
Клименко Н. І.

Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — 528 с.

У курсі лекцій викладено 15 лекцій з концептуальних основ судової експертології: проблеми становлення науки, її загальна теорія, правові, методологічні і науково-методичні основи.

У додатках наведено науково-практичний коментар до Закону України «Про судову експертизу», положення Конституції і кодексів України, нормативно-правові акти галузей права, судової експертизи.

Курс лекцій розраховано на студентів, аспірантів і викладачів юридичних закладів освіти, а також працівників правоохоронних органів.

Замовляйте видання за телефонами:

(44) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

<http://shop.inyure.kiev.ua>